

Pentsamendu feminista filosofiarako sarrera batean

■ Agustin Arrieta Urtizberea

UPV/EHUko Filosofia Saileko irakaslea

**Gero eta gehiago jakiteak are ageriago erakusten zidan
zer izaki dohakabea eta baztertua nintzen.**

Mary Shelley: *Frankenstein*, 171. or.

Gaez, zeruari begira, izarrak han eta hemen:

**Marty Hart: *Zalantzarik ez dago, iluntasuna argitasunari
gailentzen zaio.***

**Rust Cohle: *Gaizki ulertu duzu ikusten ari zarena. Izan
ere, iluntasunean, argitasuna gero eta handiagoa da.***

**(Pasarte hori *True Detective* telebista-seriearen azken elkar-
rrizketa ederraren aldaera laburtua da. Rousseau eta Wolls-
tonecraften arteko balizko elkarrizketa iruditu zitzaidan.)**

Duela urte batzuk *Filosofiarako sarrera bat* liburua argitaratu zuen EHUk (Arrieta 2016). Orain, labur esatearren, liburu hura zuzentzen, hobetzen etaosatzen saiatzen ari naiz, pentsamendu feministaren zenbait ekarpen ezagutu ditudan eta ezagutzen ari naizen neurrian. Oraingoz, bost ataletan bildu ditut ekarpen horiek:

1. Metafisika eta pentsamendu feminista.
2. Epistemologia eta pentsamendu feminista.
3. Lekukotasunetik justizia epistemikorako bidean.
4. Estereotipoen epistemologia, metafisika eta etika.
5. Pentsamendu feminista etika eta estetikaren arteko muga.

Artikulu honetan, 1., 4. eta 5. atalei lotutako alderdi batzuk aurkeztuko ditut.

Metafisika eta pentsamendu feminista

... hitz guztiek sailkatzen dute.

Bertrand Russell (1992 [1948]: 429)

1. Edozein auziri buruzko edozein diskurtsotan, *banako* eta *ezaugarri* batzuei egiten diegu erreferentzia. Nire gelan liburuak, mahaiak, apalak, aulkiak, karpetak, folioak... bereizten ditut; hau da, banako batzuk liburutzat hartzen ditut, beste batzuk mahaitzat, beste batzuk... Azken buruan, banakoak ezaugarri batzuen eskutik sailkatzen edo taldekatzen ditut. *Banako* eta *ezaugarri* dira oinarritzko kategoria metafisikoak.

1.1. Hala, *diskurtsoaren jomuga den hori* zatitan edo taldetan banatzen dugu: gizakiak, liburuak, emakumezkoak, tigreak, gizonezkoak, haritzak, lehendakariak, elektroiak, kulturak, nazioak... Talde horiei *klaseak* (*Kind*) deitzen zaie. Klase edo talde horietan jarriko dut fokua.

1.2. Klase (eta, halaber, izaki, banako eta ezaugarri) batzuei *naturalak* esaten zaie; beste batzuei *ez-naturalak* (bereizketa horretaz, ik. Amilburu 2015). Ez-naturalen artean ere bereizketak egiten dira. Askotariko terminologia erabiltzen da: artifizialak, eraikiak, sozialak, instituzionalak, historikoak...

2. 1.2. atalean aipatu den bereizketaren inguruan, *pentsamendu feministak* ekarpenak egin ditu. Bi aipatuko ditut, elkarren artean estu lotuta daudenak.

2.1. Pentsamendu feministatik argudiatu da naturaltzat hartu diren zenbait klase (eta ezaugarri) ez direla naturalak. Aurrekari gisa aipa daiteke *arraza* ezaugarria. Badaude beste adibide asko: esaterako, batzuek Indiako kastak naturaltzat dituzte.

Emakumeen klasea eta gizonezkoen klasea naturalak edo ez-naturalak dira? Generoari (gizonezko/emakumezko bikoteari) edo sexuari (eme/ar bikoteari) lotutako bereizketak

zer dira? Naturalak? Ez-naturalak? Trans mugimendutik ere ekarpenak egin dira, eta eztabaida hauspotu dute (Missé 2018; Maldonado 2020, 2021b).

Zertan datza emakumea izatea? Zertan datza emea izatea? Nolako ezaugarriak dira? Naturalak edo ez-naturalak? Ezaugarri bera al dira? Eta ez badira, zein da ezaugarri horien arteko harremana? (Eztabaidaren ibilbidearen deskripzioa eta balorazioa: Mikkola 2016.)

Zertan da naturaltasuna (edo ez-naturaltasuna)? Entitate ez-naturalak zertan diren zehazteko, giza intentzioak edo giza gogo-egoerak aipatzea derrigorrezkoa da, entitate ez-natural horri *funtzio bat* egokitzen diotenak (Searle 1996). Eztabaidak eztabaida, entitate naturalen kasuan, zer diren zehaztu daiteke horrelako bitartekaririk gabe.

Uler daiteke emakumea izatearen ezaugarria (eta emakumeen klasea) ez-naturala dela baldintza honen eskutik: normalean (ugalketa prozesuetan) emetzat hartzen den pertsona bat emakumea da baldin eta *menpeko gizakia* bada bizitzaren hainbat alderditan (alderdi ekonomikoan, politikoan, sozialean, legalean...) (Haslanger

2000). Menpekota izate hori prozesu sozial baten baitan intentzio kolektiboen karira gauzatu den funtzio gisa uler daiteke.

Pentsamendu feministaren eskutik, esan daiteke, hasiera batean eta tradizio luze bati aurka eginez, emakumea izatearen ezaugarria naturatik egotzi zela, sexua naturan utziz (Wollstonecraft 2018 [1792], Taylor 1851, Mill 2004 [1869] eta, interprete batzuen arabera, Beauvoir 2019 [1949]). Ondoren, *sexua* ere atera da naturatik (ik. Butler 2018 [1999], Ásta 2018). Badago 'sexu' eta 'genero' terminoak sinonimotzat

Emakumeen klasea
eta gizonezkoen
klasea naturalak edo
ez-naturalak dira?
Generoari (gizonezko/
emakumezko bikoteari)
edo sexuari (eme/ar
bikoteari) lotutako
bereizketak zer dira?
Naturalak? Ez-naturalak?

hartzen dituenik. Kontuak kontu, eztabaida handia dago. Horrelako kontzeptuak (kategoria) argitzea da filosofiaren eginbeharra (nik 'filosofia' ulertzen dudana erantzutzea), batez ere kontzeptu horiek eguneroko eztabaidetan eta maila sofistikatuagoko eta akademikoagoko eztabaidetan presentean daudenean. Eremita eta maila asko zeharkatzen dituzten kontzeptuak dira, hau da, *zehir kontzeptuak* dira (*zehir kontzeptuei* buruz, ik. Arrieta 2016, 1.2.2.2).

Esaten denean generoa (edo sexua) eraikuntza soziala dela, nire ulermenean, esaten ari gara generoari (edo sexuari) lotutako bereizketak ez direla naturalak.

2.2. Entitate naturalen gaineko *diskurtsoak* entitate ez-naturalen erresumara eramateko *ohiko* joeraren zenbait arriskuren salaketa egin da pentsamendu feministatik (Leslie 2007, 2017).

Diskurtso horien adierazle gisa, har ditzagun kontuan *esaldi generikoak*:

- Eltxoak gaitz eramaileak dira.
- Etorkinak lapurrak dira.

Arazoa sortzen da eremu naturalean zentzuzkoa izan daitekeen diskurtso mota bat entitate ez-naturaletara eramaten denean. Adibidez, eltxoek izan dezakete gaitza kutsatzeko *jaidura* edo *disposizioa*. *Jaidura* edo *disposizio* kontzeptuak (alde batera utziko ditudan) eztabaida handiak pizten ditu filosofian. Lehenengo esaldiaren interpretazioa izan daiteke, eman dezagun, eltxoek gaitzak garraiatzeko eta kutsatzeko disposizioa edo gaitasuna dutela, nahiz eta eltxo guztiek ez duten kutsatzen. Alabaina, nahiz eta eltxo guztiek ez duten gaitzik kutsatzen (esaldi generikoak ez dira esaldi unibertsalak, hau da, ez dira «Eltxo guztiak gaitz eramaileak dira» tankerakoak), ikerkuntza zientifiko batek justifika edo azaldu dezake eltxoen *barne-ezaugarri* batzuek lotura kausalak dituztela kanpo-ezaugarriekin eta, ondorioz, baldintza *egokiak* betetzen direnean, eltxoek gaitza kutsatzen dutela.

Baina zer gertatzen da diskurtso mota hori (non, besteak beste, barne-ezaugarriak eta, horiekin lotuta, disposizioak

edo jaidurak aipatzen eta bereizten diren) etorkinen kasura eramaten denean? Akaso etorkinek lapurtzeko disposizioa dute? Edo joera hori kausa dezaketen barne-ezaugarriak dituzte etorkinek?

Hala eta guztiz ere, horrelako generikoak ohikoak dira, nonahi erabiltzen dira eguneroko bizitzan. Izan ere, generikoak gure praktika sailkatzaileei lotzen zaizkie. Eta praktika sailkatzaile horiek ezinbestekoak dira.

Beraz, arazoa da praktika ezinbesteko edo saihetsezin hori (sailkatzeko praktika hori) pozoiturik agertzen zaigula. Batzuek diote sailkatzea beti dagoela (epistemologikoki edo etikoki) gaizki. Nire ustez, sailkatzea saihetsezina da. Russellek dioen bezala, hitz guztiek sailkatzen dute. Kontua da sailkatzeko praktika horiek zaintzea.

Nola zaindu ohikoak eta ezinbestekoak diren praktika desegoki horiek?

Lesliek dioenez, beste pertsonetikiko edo, nahi bada, arrotzekiko bizikidetza oso garrantzitsua da. Generikoen bidez deskribatu dudana naturalizatze mota hori ez dugu aplikatzen klase sozial horretako kideak *gertukoak direnean*. Zergatik ez dugu esaten «Erreteriarrek lapurrak dira» (erreteriarrek ere lapurretak egin dituztenean)? Jarrerara-aldaketa hori justifikatzeko, Lesliek gertutasuna (bizikidetza, arrotasuna ahultzea) dakar gogora.

Lesliek dio orokortzeko edo sailkatzeko praktikak saihetsezinak direla; horregatik, zaindu behar dira. Bere lanetan arazo zehatzak identifikatzen ditu eta konponbide zehatzak proposatzen ditu, aurreiritzien auzia lehenengo lerrora ekarri: generikoek aurreiritzien mundura hurbiltzeko atea eskaintzen dute.

Pentsamendu feministak orokortze praktika horietan jarri du fokua. Ikusi bezala, orokortze praktika horiei lotuta, generikoak dauzkagu (emakumeak emozionalak dira; gizonak, ordea, razionalak...), baita horiei atxikitako estereotipoak eta aurreiritziak ere. Estereotipoak baieztapen unibertsalak balira bezala ulertzen dira zenbaitetan; haatik, generiko gisa

ulertzea egokiagoa da, eta generikoak interpretatzea zailagoa da. Ez dago hain garbi noiz den faltsua generiko bat: izan ere, generikoak ulertzeko edo interpretatzeko zenbait bide proposatu dira (Beeghly 2015). Konturatu gabe, hizkuntzari, metafisikari, etikari eta epistemologiari lotutako auziak katramilatu zaizkigu (ik. Begby 2021, 2. eta 3. kap.; horrelako katramilatzeen beste adibide bikain bat: Maldonado 2021).

Kontuak kontu, egile batzuek gomendio bat ematen digute (Beeghly 2021): estereotipatzeak dakartzan arazoak aztertze-ko, ez da komeni haren faltsutasunarekin tematzea (faltsutasunaren auzia alboratu gabe, noski). Hobe fokua beste arlo baterantz desbideratzea! Norantz? Aurreiritziak garraiatzen dituzten estereotipoak, azken buruan, uste baino maila sakonagoan aritzen dira gure psikologian (*ibid.*: 7. atala). Komeni da zehaztea zein den horien funtzioa, nola funtzionatzen duten. Eragina dute gizarte harremanetan, eta gure gogoaren sakonetik egiten dute lan. Beeghlyk dioenez, estereotipoek norberaren esperientzia egituratzen dute. Eragina dute banakoak eta taldeak kategorizatzeko moduan, baita banakoengandik edo taldeengandik espero dugun horretan ere. Gainera, estereotipoen eragina zailtasunez itzal daiteke. Bide horretatik, eragina dute gure jokabideetan etenik gabe. Hori guztia ulertu behar da, hau da, estereotipoen inguruko arazo linguistiko, metafisiko, epistemiko eta etikoak hobeto ulertu behar dira, horien kontra eraginkorragoak izan gaitezen. Pentsamendu feministak auzi horietan jarri du fokua (ik. Olalde 2020).

Pentsamendu feminista etika eta estetikaren arteko muga barrena

Artea bizitzatik gertuen dagoena da; esperientzia zabaltzeko eta gure kidekoekiko hartu-emanaren hedatzeko modu bat da, gure ibilbide pertsonalaren mugetatik harago doana.

George Eliot (edo Mary Ann Evans Cross) (Currie 2010 [2001]: 269)

Zein da artelanaren balio artistikoaren eta etikoaren arteko harremana? Platonek modu gogor batez erantzun zuen: artea

gizarteak kontrolatu behar du edo, bestela esanda, balio artistikoa balio etiko-politikoaren mendekoa da. Horra hor jarre-ra moralista gogar bat.

Egun, askotan eztabaidatzen da *artelanen (eta fikzioen) balio etikoari* buruz. Zenbaite-tan, artelan (edo fikzio) batzuk onartezintzat hartzen dira, ikus-puntu etiko-politiko batetik kiritikatzen dira. Beste batzuetan, ordea, aldarrikatzen da artelanak (eta fikzioak) kritika horien gainetik daudela, etikak eta politikak ez dutela eraginik artelan

baten balio artistikoan. Auzia da ea zein den balio etiko-politikoaren eta balio artistikoaren arteko harremana. Eta pentsamendu feministak ekarpenak egin ditu eztabaida horietan.

Humek auzia honela deskribatzen du:

Alabaina, moralitasunaren eta prestutasunaren ideiak garai bate-tik bestera aldatzen baldin badira eta erru- eta gaitzespen-ukitu egokiaren markarik gabeko bizimodu maltzurra deskribatzen baldin bada, orduan horrek poema desitxura dezake eta bertan benetako deformazioa eragin dezake. Ezin dut bat egin –eta ez dut bat egiterik– horrelako sentimenduekin: nahiz eta poeta horri barka diezaiokean bere garaiko bizimoduaren kariaz, haren obra ez dut gogoko izango. Antzinako poetek –baita zenbaitetan Homerok berak eta Greziako tragedia-egileek ere– diseinatuta-ko pertsonaiengan horren nabarmena den gizatasunik eta pres-tutasunik ezak haien lan zintzoen meritua nabarmen gutxitzen du, eta egile modernoek haiekiko abantaila ematen die. Ez dugu interesik horrelako heroien zakarren gorabeheretan eta sentimen-duetan; bizioaren eta bertutearen arteko mugak horren nahasi ikustea ez dugu atsegin. Idazle horiei dagokienez, haien aurreiri-tziak aintzat hartuz, barkaberak izan bagaitezke ere, ezin ditugu haien sentimenduak onartu, ezta garbi asko gaitzesgarritzat har-tzen ditugun haien pertsonaiak begi onez ikusi ere.

Egun, askotan
eztabaidatzen da
artelanen (eta fikzioen)
balio etikoari buruz.
Auzia da ea zein den
balio etiko-politikoaren
eta balio artistikoaren
arteko harremana. Eta
pentsamendu feministak
ekarpenak egin ditu
eztabaida horietan

[...]

Eta pertsona bat ziur baldin badago moralaren arauaren zuzentasunaz –zeinaren arabera berak juzgatzen baitu–, orduan arretaz zainduko du arau hori, eta bere bihotzeko sentimenduak ez ditu sekula bide okerretik eramango idazleren bati atsegina ematearren. (Hume 2006 [1757]: 32. eta 33. paragrafoak).

1. Pasarte horretan azaltzen diren auzien harira, zenbait jarrera bereiz daitezke (ik. Clavel-Vázquez 2020):

- *Muturreko autonomistak* uste du, arteari dagokionez, erabat tokiz kanpo dagoela balio etiko-politikoei buruz mintzatzea. Antza, joko etiko-politikoaren eremua eta joko artistikoaren eremua erabat aldentuta daude elkarrengandik.
- Autonomista moderatuak onartzen du artelanak ere etiko-politikoki balioets daitezkeela. Haatik, artelana etiko-politikoki ebaluatzea badago ere, horrek ez du eraginik obraren balio artistikoan: obraren balio artistikoa independentea da obraren balio etiko-politikotik.
- Muturreko moralistek uste dute artea arma etiko-politiko arriskutsua izan daitekeela, kontrolatu beharreko arma, beraz. Agian Platon izan zen muturreko moralista horietako bat. Esan daiteke, muturreko moralista baten arabera, arteari eta balio artistikoari beti begiratu behar zaiela balio etiko-politikoaren ikuspuntutik.
- Moralista moderatuen arabera, *obra batzuen kasuan behintzat*, obraren balio etiko-politikoek eragin dezakete obraren balio artistikoan, balio etiko-politikoak balio artistikoaren parte baitira. Egile batzuek hemen kokatzen dute Humeren ikuspuntua.

Pentsamendu feministak, askotan moralismo moderatuan oinarrituz, hainbat artelanen aurrean jarrera kritikoa jorratu du. Esaterako, Eatonek kritikatzan du artearen historian kokapen garrantzitsua duen Tizianoren *Ratto d'Europa*. Agerian jartzen ditu margolan horrek dituen ezaugarri etiko negatibo batzuk: bortxaketa bat irudikatzen da, eta biktima ez da irudikatzen biktima gisa, baizik eta bortxaketan aktiboki eta gustura parte hartzen duen izaki gisa. Gainera, bortxaketa

erotizatzen da. Ildo horretako analisiak ugaritu dira azken aldian, eta beste begirada bat pausatu da historikoki goretsia izan diren hainbat artelanen gainean. Jakina, pentsamendu feministatik harago, artelanetan bestelako ezaugarri etiko-politiko negatiboak egon daitezke.

Bestalde, Eatonek ikuspegi interesgarri bat defendatzen du: badaude obra batzuk immoralak direnak eta, aldi berean, immoralak izateagatik, artistikoki gora egiten dutenak. *Immoralismoa* deitzen zaio ikuspegi horri.

Mapa konplexu horretatik eta eztabaida horietatik gogoe-tarako bide asko eta asko zabaldu dira.

2. Artearen filosofian, egile batzuen aldetik aldarrikatu da artelanak, literatura edo fikzioak erabil daitezkeela giza sentimenduak zizelkatzeko edo taxutzeko. Aristotelesekin horrelako funtzioa egozten zion arteari. Tradizio horretan koka daiteke Martha Nussbaum (Nussbaum 2001). Tradizio horretan arakatzen da, emozio eta sentimenduei dagokienez, arteak eta fikzioak izan dezaketen eragin positiboan. Alabaina, zergatik ez erreparatu eragin negatiboari? Adibidez, pornografiaren auzia xx. mendeko 70eko hamarkadan oso presente egon zen pentsamendu feministan (auzi horren historia bikaina: Mikkola 2019). Pornografia arautzeko premiaren mezua indartsua izan zen, pornografiak *kalte* egiten dielako emakumezkoei («kalte» hitza zentzu gogor batean ulertu behar da). Hori da, esaldi batean laburbilduta, fikzio mota bat eztabaidaren erdigunean jartzeko arrazoia. Pornografiaren egungo erabilera masiboa da, globala da. Ezin al da ulertu, besteak beste, propaganda-mekanismo kaltegarri baten aurrean gaudela?

Arrazoibide hori bera jarraitu al daiteke bestelako gaitz etiko-politikoak garraiatzen dituzten errepresentazioen, artelanen edo fikzioen kasuan? Fikzio batzuk kaltegarriak balira, zer egin? Batzuek agian defendatuko dute erregulazioa ezarri behar dela fikzioen munduan. Horrek guztiak ekarriko luke adierazpen askatasuna mugatzea. Eta eztabaida handi batetik beste eztabaida handi batera igarotzen ari gara.

Eatonek, pornografiari dagokionez, adierazpen askatasunari eusten dio eta irtenbide interesgarri bat proposatzen du: (i) heziketa sisteman txertatu behar da sexuari buruzko formakuntza egokia, (ii) eztabaidara eta kritikara ekarri behar da ustez kaltegarria den eredua edo errepresentazio mota eta (iii) bultzatu, sustatu eta babestu behar dira fikzio eta errepresentazio alternatiboak. Esaterako, pornografiari dagokionez, pornografia alternatiboak garatzearen alde agertzen zaigu Eaton (auzi horretaz, ik. Eaton 2007, Jenkins 2017).

Ildo horretatik, kezkagarria den arte, fikzio edo errepresentazio *sorta* identifikatzen dugunetan, antzekoa proposa genezake, adierazpen askatasuna maximoetan utziz? Bai? Ez?

Edo eztabaida horiek guztiak alde batera utzi behar dira, muturreko autonomismoa aldarrikatuz? (Gimenez 2018, Nazabal 2017; aipatu eztabaiden isla aurki dezakegu bi lan horietan, hurrenez hurren, masa-artearen eta umorearen esparruetan.) 🍷

Bibliografia

- Amilburu, Alba (2015): *La naturaleza de los géneros naturales. Un estudio crítico sobre la contribución de esta noción a las prácticas clasificatorias en ciencia*. Doktorego tesia. UPV/EHU.
- Arrieta Urtizberea, Agustin (2016): *Filosofiarako sarrera bat*, Bilbo, EHU.
- (2019): 'Harriet Taylor eta John Stuart Mill filosofoen ekarpena pentsamendu feministaren sorreran', in *Gogoeta-bide irekiak*, Bilbo, EHU.
- Ásta (2018): *Categories We Live By. The Construction of Sex, Gender, Race, and Other Social Categories*, New York, Oxford University Press.
- Beauvoir, Simone de (2019 [1949]): *Bigarren sexua*, Andoain eta Donostia, Jakin eta Elkar. *Eskafandra* bilduma 6. Itzultzailea: Irene Arrarats Lizeaga.
- Beeghly, Erin Marie (2015): 'What is a Stereotype? What is Stereotyping?', *Hypatia* 30(4), 675-691.
- (2021): 'What's Wrong with Stereotypes? The Falsity Hypothesis', *Social Theory and Practice* 47(1), 33-61.

- Begby, Endre (2021): *Prejudice. A Study in Non-Ideal Epistemology*, Oxford, Oxford University Press.
- Butler, Judith (2018 [1999]): *Genero nahasmendua*, Andoain eta Donostia, Jakin eta Elkar. *Eskafandra* bilduma 4. Itzultzailea: Ana Isabel Morales.
- Clavel-Vázquez, Adriana (2020), *Arte y Moralidad. Enciclopedia de la Sociedad Española de Filosofía Analítica* (www.sefaweb.es/arte-y-moralidad).
- Currie, Gregory (2010 [2001]): 'El realismo de los personajes y el valor de la ficción', in Jerrold Levinson (bil.): *Ética y estética. Ensayos en la intersección*, Madril, La balsa de la Medusa, 2010.
- Eaton, Anne Wescott (2003): 'Where Ethics and Aesthetics Meet: Titian's Rape of Europe', *Hypatia* 18(4), 159-188.
- (2007): 'A Sensible Antiporn Feminism', *Ethics* 117, 674-715.
- (2012): 'Robust Immoralism', *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 70(3), 281-292.
- Gimenez, Garazi (2018): *Masa-arte: balio etikoen eta artistikoen arteko harremana*. Filosofiako Gradu Amaierako Lana. UPV/EHUko Hezkuntza, Filosofia eta Antropologia Fakultatea.
- Haslanger, Sally (2000): 'Gender and Race: (What) Are They? (What) Do We Want Them To Be?', *Noûs* 34(1), 31-55.
- Hume, David (2006 [1757]): 'Gustuaren araua', in Agustin Arrieta Urtizberea: *David Hume: ekintzak, sentimenduak, balioak*, Donostia, Jakin. *Jakin Irakurgaiak* bilduma 32.
- Jenkins, Katharine (2017): 'What Are Woman For: Pornography and Social Ontology', in Mari Mikkola (bil.): *Beyond Speech. Pornography and Analytic Feminist Philosophy*, New York, Oxford University Press.
- Leslie, Sarah-Jane (2007): 'Generics and the Structure of the Mind', *Philosophical Perspectives* 21(1), 375-403.
- (2017): 'The Original Sin of Cognition: Fear, Prejudice, and Generalization', *The Journal of Philosophy* 114(8), 393-421.
- Maldonado, Teresa (2020): 'Cis/Trans: algunas consideraciones lingüísticas' (www.pikaramagazine.com/2020/10/cistrans-algunas-consideraciones-linguisticas).
- (2021): *Hablemos claro. Retórica y uso del lenguaje en el feminismo*, Madril, Catarata.
- (2021b): 'La cuestión del género Sirve, y mucho. Reflexiones al hilo de 'Si la filosofía sirve para algo', de Maite Larrauri' (<https://ctxt.es/es/20210301/Firmas/35437>).
- Mikkola, Mari (2016): *The Wrong of Injustice*, New York, Oxford University Press.
- (2019): *Pornography. A Philosophical Introduction*, New York, Oxford University Press.

- Mill, John Stuart (2004 [1869]): *Emakumeen menpekotasuna*. In Mill (2004). — (2004): *Askatasunaz. Emakumeen menpekotasuna. Sozialismoari buruzko kapituluak*, Bilbo, Klasikoak. Itzultzailea: Alberto Gabikagojeaskoa Mentxaka.
- Mill, John Stuart; Taylor, Harriet (1973): *Ensayos sobre la igualdad sexual*, Bartzelona, Península.
- Missé, Miquel (2018): *A la conquista del cuerpo equivocado*, Bartzelona, Egales.
- Nazabal, Maddi (2017): *Umoreaz. Umorearen mugak*. Filosofiako Gradu Amaierako Lana. UPV/EHUko Hezkuntza, Filosofia eta Antropologia Fakultatea.
- Nussbaum, Martha C. (2001): *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, New York, Cambridge University Press.
- Olalde, Amaia (2020): *Estereotipoak. Justizia epistemikorako urrats batzuk*. Filosofiako Gradu Amaierako Lana. UPV/EHUko Hezkuntza, Filosofia eta Antropologia Fakultatea.
- Russell, Bertrand (1992 [1948]): *El conocimiento humano. Su alcance y sus límites*, Bartzelona, Planeta-Agostini.
- Searle, John (1996): *The Construction of Social Reality*, Londres, Penguin Books, 2. arg.
- Shelley, Mary (2013 [1818]): *Frankenstein*, Donostia, Erein eta Igela. Itzultzailea: Iñigo Errasti.
- Taylor, Harriet (1851): *La emancipación de la mujer*. In Mill eta Taylor (1973).
- Wollstonecraft, Mary (2018 [1792]): *Vindicación de los derechos de la mujer*, Madril, Cátedra.